

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ابو علی حسین بن عبدالله
ابن سینا

التعلیقات

مقدمه، تحقیق و تصحیح
سید حسین موسویان

تهران - ۱۳۹۱

سرشناسه:	ابن سینا، حسین بن عبدالله، ۳۷۰ - ۴۲۸ ق.
عنوان و نام پدیدآور:	التعلیقات/ ابوعلی حسین بن عبدالله ابن سینا؛ مقدمه، تحقیق و تصحیح سید حسین موسویان.
مشخصات نشر:	تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، ۱۳۹۱.
مشخصات ظاهری:	۸۲۵ ص: مصور، جدول.
شابک:	۹۷۸-۹۶۴-۸۰۳۶-۷۹-۴
وضعیت فهرست نویسی:	فیا
یادداشت:	عربی
یادداشت:	چاپ قبلی: الحوزة العلمية بقم، مکتب الإعلام الإسلامی، مرکز النشر، ۱۴۲۱ ق. = ۱۳۷۹.
یادداشت:	نمایه
موضوع:	فلسفه اسلامی - متون قدیمی تا قرن ۱۴
شناسه افزوده:	موسویان، سید حسین، ۱۳۴۲، مصحح، محقق و مقدمه نویس
شناسه افزوده:	مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران
رده بندی کنگره:	BBR ۴۳۵ ۱۳۹۱
رده بندی دیویی:	۱۸۹/۱
شماره کتابشناسی ملی:	۳۰۴۰۴۶۴

مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران

التعلیقات

ابوعلی حسین بن عبدالله ابن سینا
مقدمه، تحقیق و تصحیح: سید حسین موسویان

چاپ اول: ۱۳۹۱

تیراژ: ۱۰۰۰ نسخه

چاپ و صحافی: طرفه

قیمت: ۲۸۰۰۰۰ ریال

حق چاپ و نشر محفوظ است

نشانی: تهران، خیابان نوفل لوشاتو، کوچه شهید آراکلیان، شماره ۴

تلفن: ۶۶۴۰۵۴۴۵؛ نمابر: ۶۶۹۵۳۳۴۲

ISBN: 978-964-8036-79-4

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۸۰۳۶-۷۹-۴

www.irip.ir

فهرست کتاب

مقدمه مصحح	(۹۲) - (۷)
۱. درآمد	(۹)
۲. محتوا و شکل تعلیقات	(۱۱)
۳. نگاهی به نگارش تعلیقات	(۱۳)
۴. پیشینه پژوهش	(۱۷)
۵. تعلیقات ابن سینا و تعلیقات فارابی	(۱۹)
۶. تعلیقات ابن سینا، پیوندها و مقارنه‌ها	(۲۵)
۷. تأثیر تعلیقات در آثار فلسفی پس از ابن سینا	(۲۸)
۸. ترجمه کهن تعلیقات به پارسی	(۳۴)
۹. نکته‌ها و برجسته‌های تعلیقات	(۳۵)
۱۰. شناسنامه نسخه‌های خطی	(۴۸)
۱۱. ویژگی‌های نسخه‌های خطی و نسخه چاپی	(۵۴)
۱۲. شیوه تصحیح و تحقیق	(۶۸)
۱۳. سخن پایانی	(۷۳)
۱۴. سپاسگزاری	(۷۵)
- تصویرهای آغاز و انجام نسخه‌های خطی	(۷۷)
- جدول رموز (کوته‌نوشت‌ها و نشانه‌ها)	(۹۲)
فهرست بلند کتاب تعلیقات (بر پایه فهرست لوکری)	(۱۵۴) - (۹۳)

التعليقات ۵۸۶ - ۱

پیوست (مقارنه‌ها و پیوندها) ۵۸۷ - ۶۱۴

نمایه‌ها ۶۱۵ - ۶۶۲

۱. نمایه آیه‌های قرآنی ۶۱۸

۲. نمایه نام‌ها (اشخاص، کتاب‌ها، گروه‌ها، جای‌ها) ۶۱۹

۳. نمایه موضوعات ۶۲۳

۴. نمایه منابع تحقیق ۶۵۷

مقدمه انگلیسی ۱۲ - ۳

مقدمهٔ مصحح

به نام و یاد حق

درآمد

«تعلیقات» نام کتاب مهمّی است که در میان آثار فیلسوف بزرگ و نامدار ایران‌زمین ابوعلی حسین بن عبدالله ابن‌سینا (۳۷۰ - ۴۲۸ ق / ۹۸۰ - ۱۰۳۷ م) به چشم می‌خورد. این اثر مجموعه‌ای فراهم آمده از تعلیق‌هایی کوتاه تا بلند و پراکنده در منطق، طبیعیات و الهیات است. هرچند نام این کتاب در روایت‌های کهن‌تر رساله معروف به «سرگذشت»^۱ نیامده و تا آن‌جا که نگارنده جُسته است تنها در دو نسخه خطی قرن هفتم هجری از آن رساله^۲ و نیز برخی از نسخه‌های تنمّه صوان الحکمة^۳ (تاریخ حکماء الإسلام) دیده می‌شود، آن‌چه در

^۱ مانند نسخه‌ای از این رساله که در مجموعه شماره ۴۷۵۵ دانشگاه استانبول (۵۸۸ هجری) هست. این رساله که زندگی‌نامه ابن‌سینا است و به نام‌های دیگری چون «سیره» و «مناقب» شیخ نیز خوانده می‌شود نوشته ابوعبید عبدالواحد جوزجانی شاگرد ابن‌سینا است. نک: یحیی مهدوی، فهرست نسخه‌های مصنفات ابن‌سینا، مقدمه.

^۲ مجموعه شماره ۴۸۴۹ ایاصوفیه و مجموعه شماره ۱۴۵۲ حمیدیه.

^۳ نک: ظهیرالدین البیهقی، تنمّه صوان الحکمة، تحقیق وضبط وتعلیق د. رفیق العجم، بیروت، دار الفکر اللبنانی، ۱۹۹۴ م، ص ۶۴. اما در چاپ پیشین تنمّه صوان الحکمة با نام تاریخ حکماء الإسلام و به تحقیق محمد کرد علی (چاپ دمشق) — که البته نسخه مورد استفاده آن متأخر از نسخه مورد استفاده چاپ جدید (بیروت) است — نام تعلیقات در میان آثار برشمرده ابن‌سینا دیده نمی‌شود. نک: ظهیرالدین البیهقی، تاریخ حکماء الإسلام، غنی بنشروه و تحقیقه محمد کرد علی، دمشق، المجمع العلمی العربی، ۱۳۶۵ ق / ۱۹۴۶ م، ص ۶۰ - ۵۹.

آغاز کهن‌ترین نسخه موجود از تعلیقات^۱ آمده است صحّت انتساب این اثر را به ابن‌سینا به‌روشنی نشان می‌دهد.^۲ در آغاز این نسخه و پیش از متن کامل تعلیقات، فهرست مفصلی از عنوان‌های تعلیق‌ها وجود دارد که ابوالعبّاس لوکری شاگرد بهمنیار آن را فراهم آورده است؛ آنچه در ابتدای این فهرست نوشته شده گویای آن است که این کتاب اثری است از فارابی و ابن‌سینا که بهمنیار شاگرد ابن‌سینا آن را روایت کرده است.^۳

ارزش و اهمیّت تعلیقات، یکی در وجود تعلیق‌هایی است که در آن‌ها روشنگری‌های ویژه و برجسته‌ای به چشم می‌خورد که در دیگر آثار ابن‌سینا نه تنها بدین صورت دیده نمی‌شود، بلکه در نگاه نخست با برخی از آموزه‌های آوازه‌مند وی ناسازگار می‌نماید.^۴ از سوی دیگر، ماهیّت تعلیقی داشتن این اثر، این گمان را تقویت می‌کند که از آثار متأخر دوران حیات ابن‌سینا بوده و از بازاندیشی‌های او در برخی مسائل بی‌بهره نبوده باشد.

کتاب تعلیقات، همانند بسیاری دیگر از آثار چاپ شده ابن‌سینا، تا کنون به شیوه شایسته‌ای تصحیح نشده است؛ و از این رو، نگارنده بر آن شده است تا با تصحیح انتقادی این کتاب مهم بر اساس نسخه‌های معتبر، اثری درخور مطالعه و تحقیق را برای استفاده و تدقیق اهل خرد فراهم سازد.

^۱ نسخه شماره ۲۳۹۰ ایاصوفیه (۵۲۱ هجری قمری).

^۲ نک: بند ۳ از همین مقدمه.

^۳ درباره پیوند صوری و محتوایی این کتاب با اثر مستقل دیگری به همین نام «تعلیقات» از فارابی و نیز معنای «روایت» بهمنیار، سپس‌تر سخن خواهیم گفت. نک: بندهای ۳ و ۵ از همین مقدمه.

^۴ برای نمونه، یکی از برجسته‌های حکمی و فلسفی ویژه در کتاب تعلیقات ابن‌سینا — که اصل آن در تعلیقات فارابی دیده می‌شود — تعلیقی است با آغاز «الوقوف علی حقائق الأشياء ليس في قدرة البشر» (یعنی: «آگاه شدن از حقیقت اشیاء در توان انسان نیست») که پیش از این در مقاله‌ای به تفصیل از آن سخن گفته‌ام. نک: سید حسین موسویان، «تعلیقات فارابی و ابن‌سینا و بازاندیشی در 'حقیقت' و 'حکمت'»، در: نامه مفید (نامه فلسفی، جلد ۴، شماره ۲)، سال ۱۳۸۷، شماره ۶۸.

در این مقدمه، با اشاره به محتوا و شکل کتاب *تعليقات* و چگونگی نگارش آن و پس از نگاهی انتقادی و کوتاه به پیشینه پژوهش، نحوه پیوند این *تعليقات* را با *تعليقات* حکیم ابونصر فارابی و دیگر آثار مهم ابن سینا و بهمنیار پژوهیده و آنگاه نگاهی به تأثیر *تعليقات* بر متفکران پس از ابن سینا و نیز نیم‌نگاهی به ترجمه‌ای کهن از این اثر داشته‌ام. سپس پژوهش کوتاهی را در برخی از مطالب بلند کتاب *تعليقات* انجام داده و با عنوان «نکته‌ها و برجسته‌های *تعليقات*» آورده‌ام. سرانجام در سه بخش، به گزارشی از شناسنامه نسخه‌های خطی برگزیده، بررسی ویژگی‌های نسخه‌ها و بیان شیوه تصحیح و تحقیق پرداخته و سخن را به پایان برده‌ام.

پس از این مقدمه، فهرست بلندی از عنوان‌های تعلیق‌ها که به دست ابوالعباس لوکری فراهم شده، آمده است. فهرست لوکری را پس از تصحیح و تکمیل، در جدولی تنظیم کرده‌ام تا به عنوان فهرست تفصیلی متن تصحیح شده حاضر نیز به کار آید.

محتوا و شکل *تعليقات*

هر کتابی مایه و محتوایی دارد و شکل و صورتی. مایه و محتوای *تعليقات* فراهم آمده از پاره‌نوشته‌هایی حکمی و فلسفی است که می‌توان آن‌ها را در سه موضوع کلی «منطقیات»، «طبیعیات» و «الهیات» دسته‌بندی کرد. هر پاره‌نوشته‌ای به «تعلیق» معروف است که مطلبی در یکی از موضوعات یاد شده را در بر دارد؛ این تعلیق‌ها برخی بس بلند و برخی بس کوتاه هستند و برخی دیگر در میانه‌ها. از نام و نشانه «تعلیق» برمی‌آید که این تعلیق‌ها در حاشیه مطلبی و در توضیح یا

تکمیل آن به نگارش درآمده‌اند، چنان‌که کسانی چون ملاصدرا از این اثر به عنوان تعلیقات شیخ بر شفاء یاد کرده‌اند؛^۱ اما با نگاهی دقیق‌تر در آن‌ها چنین می‌نماید که بسیاری از این پاره‌نوشته‌ها خاستگاه‌های دیگری نیز دارند: برخی برآمده از پرسش‌های شاگردان‌اند، برخی در بیان و نقد آراء دیگران بویژه متکلمان معتزلی، مواردی عیناً بازنوشته از تعلیقات فارابی و شفاء یا برگردانده به عربی از دانشنامه علائی، و مانند آن.

نسخه‌های خطی این کتاب در سه صورت و شکل متفاوت در کتابخانه‌هایی از ایران و جهان یافت می‌شود که دکتر یحیی مهدوی از آن‌ها به «سه هیئت» یاد می‌کند.^۲ هیئت سوم با دو هیئت دیگر در ترتیب تعلیق‌ها تفاوت اساسی دارد و تا اندازه‌ای بر پایه موضوع مرتب و دسته‌بندی شده است؛ و هیئت نخست نیز تنها در داشتن فهرستی از مطالب تعلیق‌ها به قلم لوکری (شاگرد بهمنیار) از هیئت دوم متمایز است.

البته نگارنده در جستجو و بررسی تطبیقی به دسته‌ای از نسخه‌ها^۳ برخورد کرده است که می‌توان آن‌ها را هیئت چهارم تعلیقات انگاشت. این دسته از نسخه‌ها، که در ترتیب تعلیق‌ها همانند هیئت اول و دوم هستند و در آغاز برخی از آن‌ها عنوان «التعلیقات علی روایة آخری» دیده می‌شود^۴، از پایان و در میانه‌ها تعلیق‌های همانند فراوانی را ندارند.

تصحیح انتقادی این کتاب با بررسی تاریخی-تطبیقی حدود بیست نسخه خطی در کتابخانه‌های ایران، استانبول و پرینستون و بر پایه پنج نسخه برگزیده

^۱ برای نمونه نک: صدرالدین محمد الشیرازی، *الحکمة المتعالیة*، ج ۶، ص ۳۵۸: «... فلقد قال الشيخ أبوعلی فی تعلیقاته علی الشفاء...».

^۲ نک: یحیی مهدوی، *فهرست نسخه‌های مصنفات ابن‌سینا*، ص ۶۴-۶۵.

^۳ مانند نسخه‌هایی که در مجموعه‌های شماره ۳۴۴۷ کتابخانه احمد ثالث، شماره ۴۸۹۴ کتابخانه نور عثمانیه و شماره ۸۶۹ کتابخانه کوپرولو محمد پاشا و کوپرولو احمد پاشا در استانبول دیده می‌شود.

^۴ مانند نسخه‌ای که در مجموعه شماره ۴۸۹۴ کتابخانه نور عثمانیه وجود دارد.

معتبر (یک نسخه از هیئت نخست، سه نسخه از هیئت دوم و یک نسخه از هیئت سوم) انجام پذیرفته است.^۱

نگاهی به نگارش تعلیقات

واژه «تعلیقات» جمع «تعلیق» / «تعلیقه» از ریشه «علق» به معنای وابسته بودن یک چیز به چیزی بالاتر و آویخته بودن بدان است؛^۲ و در اصطلاح علمی، به شرح و تفسیرهای حاشیه‌واری که به یک متن اصلی وابسته‌اند «تعلیقات» می‌گویند.^۳ از این معنای لغوی و اصطلاحی در نگاه نخست چنین برمی‌آید که کتاب تعلیقات چونان شرحی بر کتاب دیگر، به‌ویژه کتاب شفاء، به نگارش درآمده باشد؛ اما از آن‌چه پیش از این گذشت و سپس‌تر نیز خواهد آمد، درمی‌یابیم که این نام برای کتاب تعلیقات به معنای گسترده‌تری به کار رفته است، چرا که این اثر فراهم آمده از یادداشت‌ها و پاره‌نوشته‌های پراکنده و گوناگونی است که در آن ترکیبی از آویختگی و آمیختگی به چشم می‌خورد: آویختگی به مطالبی از کتاب شفاء و آمیختگی با تعلیقات فارابی و مطالبی از آثار دیگر چون دانشنامه علائی.^۴

^۱ برای آگاهی بیشتر از شناسنامه و ویژگی‌های نسخه‌های برگزیده و نیز شیوه تصحیح نگاه کنید به بندهای ۱۰، ۱۱ و ۱۲ از همین مقدمه.

^۲ نک: أبوالحسین أحمد بن فارس بن زکریا، معجم مقاییس اللغة، ج ۴، ص ۱۲۵: «العین واللام والقاف أصلٌ کبیر صحیح يرجع إلى معنی واحد، وهو أن یناط الشيء بالشيء العالی. ثم یتسع الکلام فیه، والمرجع کله إلى الأصل الذی ذکرناه.»

^۳ نویسنده الذریعة می‌گوید: فرقی بین «حاشیه» و «تعلیقه» نیست، جز آن‌که بر سر زبان‌ها افتاده که «تعلیقه» در علوم عقلی به کار می‌رود و «حاشیه» در علوم غیر عقلی؛ گویی که صاحبان علوم عقلی خوش ندارند که تعلیقات فلسفی آنان را «حاشیه» بنامند تا از آن معنای حشو و زیاده‌گویی در نظر آید! نک: آغا بزرگ الطهرانی، الذریعة إلى تصانیف الشیعة، ج ۶، ص ۷.

^۴ نک: بندهای ۲، ۵ و ۶ از همین مقدمه.

خود ابن سینا در آثارش نامی از تعلیقات نمی‌برد و هر چند بر ما چندان روشن نیست که چه کسی نام «تعلیقات» را بر این کتاب نهاده است، احتمال بسیار می‌رود که این نام‌گذاری کار بهمنیار باشد.^۱ اما در آغاز کتاب *شفاء* (مدخل منطق)، ابن سینا از اثر نانوشته دیگری از خود به نام *لواحق* یاد می‌کند و می‌گوید که بر آن است تا پس از به پایان بردن *شفاء* دست به نگارش آن ببرد و تا پایان زندگی‌اش بدان پردازد؛ وی کتاب *لواحق* را بسان شرحی بر کتاب *شفاء* می‌خواند که در آن به بیرون کشیدن فروع از اصول و بازگشودن معانی ناگشوده خواهد پرداخت.^۲ با این که ابن سینا در این جا و نیز چند جای دیگر^۳ به صراحت از *لواحق* به عنوان کتابی نام می‌برد که در اندیشه نگارش آن بوده است، در هیچ یک از فهرست‌های آثار او نامی از آن نیاورده‌اند؛ و چنین می‌نماید که ابن سینا موفق به نوشتن یا به انجام رساندن این کتاب نشده است. اما از سوی دیگر، با نظر به نزدیکی معنایی نام *لواحق* (پیوست‌ها) با نام *تعلیقات* (آویخته‌ها) و نیز فرآورده‌ای دیگر از افکار وی، یعنی *مباحثات* (گفتگوهای علمی)، می‌توان حدس زد که این دو در محتوا نیز با مطالب بسیاری که بنا بود در *لواحق* بیانند نزدیک باشند؛ چه این دو اثر برآمده از افکار اواخر زندگانی ابن سینا بوده و با آن که به نام «لواحق» خوانده نشده‌اند، یادداشت‌ها، پاره‌نوشته‌ها، و پرسش‌ها و پاسخ‌هایی را

^۱ به‌ویژه با نظر به عنوان فهرست لوکری در آغاز کهن‌ترین نسخه *تعلیقات*، که در پی از آن سخن خواهد رفت.

^۲ *الشفاء، المنطق، المدخل* (م ۱، ف ۱)، ص ۱۰: «ثم رأيت أن أتلو هذا الكتاب بكتاب آخر أسميته 'كتاب اللواحق'؛ يتم مع عمري، ويؤرخ بما يفرغ منه في كل سنة؛ يكون كالشرح لهذا الكتاب وككتفيع الأصول فيه وبسط الموجز من معانيه.»

^۳ ابن سینا در آثار خود بارها از *لواحق* نام می‌برد و خواننده را برای بسط بیشتر مطلب به انتظار آن کتاب می‌نشانند. نک: *الشفاء، المنطق، القياس* (م ۲، ف ۳)، ص ۹۴، *القياس* (م ۷، ف ۱ و ۲)، ص ۳۶۲ و ۳۷۴، *القياس* (م ۸، ف ۲)، ص ۴۰۳، *القياس* (م ۹، ف ۶)، ص ۴۶۵، *الشفاء، الرياضيات، جوامع علم الموسيقى* (م ۱، ف ۲)، ص ۱۸، *جوامع علم الموسيقى* (م ۶، ف ۲)، ص ۱۵۲، *الشفاء، الرياضيات، علم الهيئة* (م ۱)، ص ۱۵ و ۵۱؛ *منطق المشرقين*، ص ۲۲: *النجاة من الغرق في بحر الضلالات*، ص ۸۵.

در بر دارند که با آنچه ابن سینا در نوشتن *لوحق* در نظر داشته متناسب می‌نمایند. از این رو، می‌توان بخش‌های بسیاری از دو کتاب *تعلیقات* و *مباحثات* را، دست‌کم در مایه و محتوا، به عنوان بخش‌هایی از کتاب *لوحق* انگاشت.^۱ با این حال، در *تعلیقات* نکته‌های نو و برجسته‌ای نیز دیده می‌شود که نمی‌توان آن‌ها را صرفاً بسان شرحی — همانند *لوحق* — بر مطالبی از اثری دیگر پنداشت. در عنوان فهرستی که در آغاز کهن‌ترین نسخه موجود از کتاب *تعلیقات* دیده می‌شود آمده است که این کتاب، اثری است از فارابی و ابن سینا به روایت بهمنیار: «فهرست کتاب التعلیقات عن الشيخ الحكيم أبي نصر الفارابي والشيخ الرئيس أبي علي بن سينا رواية بهمنيار». عبارتی که در پایان این فهرست نوشته شده نیز نشان می‌دهد که فهرست را ابوالعباس لوکری، شاگرد بهمنیار، در سال ۵۰۳ هجری قمری آماده و آراسته کرده است: «تولّى عمل هذا الفهرست الشيخ الإمام الرئيس الحكيم الأديب وحيد الزمان برهان الحقّ أبو العباس الفضل بن محمد اللوكري — رحمة الله عليه ورضي عنه — في شهور سنة ثلاث وخمسمائة». از آن‌جا که این فهرست ساخته و پرداخته لوکری است، چنین می‌نماید که عنوان فهرست، که در آن روایت کتاب *تعلیقات* به بهمنیار نسبت داده شده، نیز از آن او باشد.

تاریخ نگارش *تعلیقات* به دست بهمنیار در هیچ‌یک از نسخه‌های خطی نیامده است. عبدالرحمن بدوی می‌گوید که تاریخ نگارش آن به ناچار در دوره‌ای بوده که بهمنیار ابن سینا را همراهی می‌کرده است؛ یعنی سال‌های بین ۴۰۴ ق تا ۴۱۲ ق که ابن سینا در همدان وزیر شمس‌الدوله بود و با دانشجویانی چون بهمنیار نشست‌های علمی شبانه داشت.^۲ اما هم‌چنان‌که آل‌یاسین به‌درستی می‌گوید، زمان همراهی بهمنیار با ابن سینا هیچ ملازمه‌ای با زمان نگارش *تعلیقات*

^۱ نک: Dimitri Gutas, *Avicenna and the Aristotelian tradition*, p. 141-142.

^۲ نک: ابن‌سینا، *التعلیقات*، حَقَّقَهُ وَقَدَّمَ لَهُ عبدالرحمن بدوی، ص ۶.

ندارد.^۱ به هر سان، از معنای لغوی واژه «روایت» شاید بتوان گمان زد که بهمنیار کتاب *تعلیقات* را در غیاب ابن سینا و پس از درگذشت وی برای دیگران نقل و بازگو کرده است.

اکنون پرسش پیش روی ما این است که با اعتماد به گفته لوکری، روایت و واگویه بهمنیار از گفته‌ها یا نوشته‌های فارابی و ابن سینا چگونه و به چه صورتی بوده است: آیا این «روایت» صورت «تقریر» داشته است یا «تدوین» و یا «تألیف»؟ به عبارت دیگر، در نگاه نخست با سه فرضیه روبه‌رو هستیم:

۱. *تعلیقات* مجموعه‌ای است از یادداشت‌های بهمنیار که بیان و تقریر درس آموزه‌های نوشتاری یا گفتاری فارابی و ابن سینا است.

۲. این کتاب دست‌نوشته‌های پراکنده‌ای به قلم فارابی و ابن سینا یا بخش‌هایی از آثار دیگر ابن سینا است که بهمنیار آن‌ها را تدوین و گردآوری کرده است.

۳. این اثر را بهمنیار با بهره‌جستن از آثار فارابی و ابن سینا به خامه خود تألیف و پردازش کرده است.

در تأیید هر یک از این سه فرضیه می‌توان بخش‌هایی از *تعلیقات* را گواه آورد؛ اما فراوانی تعلیق‌هایی که چون شرح و توضیحی بر پاره‌هایی از کتاب *شفاء* ابن سینا و *تعلیقات* فارابی یا همسان با عباراتی از *شفاء* و *دانشنامه علائی* هستند در کنار اندکی از تعلیق‌ها که با نوشته‌های بهمنیار در کتاب *التحصيل* — که آن هم بی‌شباهت به نوشته‌های استادش نیست — همانندی دارند، دو فرضیه نخست را بیش‌تر تقویت می‌کند که بر پایه آن، *تعلیقات* را می‌توان آمیزه‌ای از «تقریر» و «تدوین» دانست که به دست بهمنیار فراهم آمده است. و به‌ویژه، از همانندی

^۱ نک: الفارابی، *الأعمال الفلسفیه* (الجزء الأول)، تحقیق و تقدیم و تعلیق: جعفر آل‌یاسین، ص ۷۳ - ۷۲.

برخی از تعلیق‌ها با بخش‌هایی از *دانشنامه علائی* می‌توان گمان بُرد که آن بخش‌ها را بهمنیار از پارسی به عربی برگردانده است.^۱

پیشینه پژوهش

در سرآغاز این مقدمه اشاره شد که کتاب *تعلیقات*، همانند بسیاری دیگر از آثار چاپ‌شده ابن‌سینا، تاکنون از تصحیح محققانه و شایسته بی‌بهره بوده است. پیش از این و برای نخستین بار، عبدالرحمن بدوی در سال ۱۹۷۲ میلادی کتاب *تعلیقات* را با اعتماد بسیار به یک نسخه در کتابخانه قاهره و اندک عنایتی به نسخه‌ای از کتابخانه پرینستون، به دست حروف‌چین سپرده و به چاپ رسانده که در ایران نیز عیناً روگرفت و منتشر شده است (قم، مکتب الإعلام الإسلامی، ۱۴۰۴ ق). چاپ بدوی، بدون رعایت ابتدایی‌ترین موازین تصحیح علمی و انتقادی عرضه شده و آکنده از بدخوانی‌های نسخه‌ها و نادرستی‌های صوری و محتوایی است و افزون بر آن، از فهرست‌های فنی لازم و درخور چنین اثر مهمی برخوردار نیست. شگفت آن‌که دفتر تبلیغات اسلامی بار دیگر در سال ۱۳۷۹ و با اعتماد کامل به چاپ پیشین بدوی و ادعای گزاف اصلاح نادرستی‌های چاپی آن، به چاپ این کتاب با ظاهری آراسته و حروف‌چینی جدید پرداخت که بی‌کم و کاست، اشتباهات بدوی را بر جای نهاده است (اگر بر آن نیفزوده باشد!).^۲

^۱ هرچند این احتمال نیز می‌رود که خود ابن‌سینا آن بخش‌ها را به عربی هم نوشته یا گفته و املا کرده باشد.
^۲ نقد و بررسی تفصیلی *تعلیقات* چاپ بدوی و دفتر تبلیغات اسلامی گفتاری جداگانه می‌طلبد؛ اما در این‌جا خواننده می‌تواند با نگاهی گذرا به متن تصحیح‌شده پیش رو و ضبط‌های ویژه چاپ بدوی — که در پانوشته‌ها آمده است — فراوانی نادرستی‌های آن چاپ را دریابد، چه در خوانش و گزینش واژه‌ها و چه در افتادگی‌ها و فصل و وصل‌های نابجا. برای نمونه نک: همین کتاب، تعلیق: [۵۲۵]، [۶۳۴]، [۶۸۰]، [۹۲۹]، [۹۳۰]، [۹۶۶].
 [۹۶۷] و سازواره انتقادی مربوط و نیز توضیحات داده شده در پانوشته‌ها.

در این جا کافی است تنها به یک خطای آشکار و گمراه کننده در چاپ‌های پیش گفته اشاره کنم: در پایان تعلیق ۹۲۹ در متن مصحح حاضر چنین آمده است: «و كما أن الأعراض لا يصحّ عليها الانتقال، مسألة في العلم الكلّي ومبدأ العلم الطبيعي»؛ و آن در بیان این نکته است که مطلبی مانند این که «اعراض انتقال پذیر نیستند» در علم کلی عنوان «مسأله» به خود می‌گیرد، در حالی که در علم طبیعی به عنوان «مبدأ» مطرح می‌شود. اما در نسخه چاپی (تصحیح عبدالرحمن بدوی) — هم در چاپ پیشین^۱ و هم در چاپ نوین^۲ دفتر تبلیغات اسلامی — پس از واژه «الانتقال» نقطه نابجا گذارده و عبارت بعد از آن (یعنی «مسألة في العلم الكلّي ومبدأ العلم الطبيعي») را آغاز تعلیقی جدید انگاشته و با حروف پررنگ و درشت در سطری جداگانه، عنوان تعلیق بعدی قرار داده است! و جالب تر آن که بدانیم تعلیق بعدی متعلق به فارابی است! روشن است که چنین اشتباهات فاحشی ریشه در کم‌آشنایی با متون فلسفی و بدخوانی نسخه‌ها دارد.

نسخه‌های خطی با این که به جهت نداشتن نشانه‌ها و بندهای متمایز و نیز بی‌نقطه بودن برخی از واژه‌ها، راه درست خواندن را بر خواننده دشوار می‌سازند، این خوبی را دارند که دست کم وی را گمراه نمی‌کنند. اما نسخه‌های چاپی برون آمده از تصحیحاتی چون تصحیح آقای بدوی، از آن رو که انباشته از نشانه‌گذاری‌های نادرست و تمایزها یا پیوستگی‌های نابجا و نیز بدخوانی یا اشتباه‌نگاری واژه‌ها — به‌ویژه بی‌نقطه‌ها — هستند، خواننده را گمراه می‌سازند؛ و این گمراه‌سازی آن‌گاه بیش تر می‌شود که ناشری با ادعای نادرست تنقیح چاپ پیشین، به چاپ تازه و ظاهراً آراسته آن همت گمارد! تصوّر کنید حال خواننده‌ای را که در این چاپ‌ها به جای واژه «حينئذ» با واژه «جسد» روبه‌رو شود یا به جای

^۱ نک: التعلیقات، تصحیح بدوی (۱۴۰۴ ق)، ص ۱۷۱، س ۶ و ۷.

^۲ نک: التعلیقات، تصحیح بدوی (۱۴۲۱ ق)، ص ۲۰۶، س ۷ و ۸.

واژه «مَجْبُرون» واژه «مَخِيرون» را پیش رو ببیند! از این رو، چنین چاپ‌هایی را نمی‌توان مأخذ مناسبی برای تحقیق و استناد پژوهشگران فلسفه به شمار آورد. اخیراً نیز حسن مجید العیّدی کتاب *تعلیقات* را بر پایه دو نسخه خطی در بغداد تصحیح و چاپ کرده است (بغداد، بیت الحکمة، ۲۰۰۲ م)، که یکی از آن دو بر هیئت دوم و دیگری بر هیئت سوم و با افتادگی‌هایی در آغاز و انجام بوده و مصحح تلاش کرده است تا ترتیب موضوعی اما ناقص هیئت سوم را تکمیل و کتاب *تعلیقات* را در چهار فصل (با عنوان‌های: علم المنطق، العلم الطبيعي، علم النفس، و العلم الإلهي) عرضه کند. با این‌که در این چاپ، مصحح بسیاری از نادرستی‌های چاپ بدوی را زدوده و به تعلیق‌های مشترک با فارابی هم اشاره کرده است، به جهت در دست نداشتن نسخه‌های اصیل و نیز به کار نبستن دقیق ضوابط علمی و فنی، هم‌چنان کاستی‌ها، بدخوانی‌ها و نادرستی‌هایی در آن دیده می‌شود؛^۲ چنان‌که از داشتن مقدمه تحقیقی درخور این کتاب و فهرست‌های فنی بایسته و شایسته آن نیز برکنار است.

تعلیقات ابن‌سینا و تعلیقات فارابی

«تعلیقات» هم‌چنین نام اثری کوتاه اما مهم از فیلسوف مسلمان و پیرآوازه ایران بزرگ محمد ابونصر فارابی (۲۵۹ - ۳۳۹ ق / ۸۷۲ - ۹۵۰ م) لقب یافته به «معلم

^۱ نک: همین کتاب، تعلیق: [۵۸]، [۶۸۰]: *التعلیقات*، تصحیح بدوی (۱۴۰۴ ق)، ص ۳۳، س ۲۰ و ص ۱۳۱، س ۷: و *التعلیقات*، تصحیح بدوی (۱۴۲۱ ق)، ص ۳۳، س ۱۴ و ص ۱۵۶، س ۲۴.

^۲ برای نمونه، همان اشتباه فاحش یاد شده در چاپ بدوی (درهم آمیختن دو تعلیق)، در این چاپ به گونه‌ای دیگر نمایان شده است: العیّدی نیز پس از واژه «الانتقال» نقطه نابجا گذارده ولی عبارت بعد از آن (یعنی «مسألة في العلم الكلّي ومبدأ العلم الطبيعي») را از متن انداخته و در پانویشت، اشتباه و بدخوانی خود را این گونه به خطایی که در نسخه‌ها رخ داده منتسب کرده است: «+ م: مثله [ظاهراً بدخوانی واژه «مسئله»!] في العلم الكلّي ومبدأ العلم الطبيعي. وهو خطأ وقع فيه النسخ.» نک: *التعلیقات*، تصحیح العیّدی، ص ۱۵۱.

ثانی» است.^۱ این کتاب نیز، همان گونه که از نامش برمی آید و همانند تعلیقات ابن سینا، مطالب گوناگون و یادداشت های حاشیه‌واری را در الهیات و طبیعیات دربر دارد و چنان که خواهیم دید تماماً در تعلیقات ابن سینا گنجد است.^۲

پیش از این، جعفر آل یاسین در تصحیحی که از تعلیقات فارابی انجام داده^۳ و نیز یحیی میشو در مقاله‌ای^۴ مقایسه‌ای گذرا و اجمالی بین دو تعلیقات نموده و به جایگاه های حضور تعلیقات فارابی در تعلیقات ابن سینا اشاره کرده‌اند؛^۵ اما من در این جا تلاش کرده‌ام تا با نگاهی دقیق همسانی های آن دو را به تفصیل دریابم و گونه های متفاوت گنجیدگی تعلیقات فارابی در تعلیقات ابن سینا را نشان دهم.

اگر تعلیقات مشهور به نام ابن سینا را روایت کرده بهمنیار به صورت آمیزه‌ای از «تقریر» و «تدوین» بدانیم، طبیعی است که گنجاندن تعلیقات فارابی در تعلیقات ابن سینا را کار بهمنیار بینگاریم که برخی از تعلیق های فارابی را نیز با شرح و توضیح استاد خود آمیخته است. اما از سوی دیگر ممکن است این گمان به ذهن کسی برسد که تعلیقات فارابی درحقیقت از آن ابن سینا و گزیده‌ای از تعلیقات او بوده که بعداً به فارابی منسوب شده است. چنین گمانی درست به نظر نمی‌رسد؛ زیرا گذشته از آن که به سختی می‌توان انگیزه کسی را برای نسبت دادن

^۱ نک: ظهیرالدین البیهقی، تمه صوان الحکمة (چاپ بیروت)، ص ۴۱؛ تاریخ حکماء الإسلام (چاپ دمشق)، ص ۳۱.

^۲ مراد از «تعلیقات ابن سینا» در همه جای این کتاب، همان است که به نام ابن سینا شهرت دارد و تعلیقات فارابی نیز در آن گنجد است.

^۳ نک: الفارابی، الأعمال الفلسفیه (الجزء الأول)، تحقیق و تقدیم و تعلیق: جعفر آل یاسین، ص ۴۳۹ - ۴۰۷. ^۴ نک:

Jean Michot, "TABLES DE CORRESPONDENCE DES TA'LQĀT D'AL-FĀRĀBĪ, DES TA'LQĀT D'AVICENNE ET DU LIBER APHORISMORUM D'ANDREA ALPAGO", MIDEO (Mélanges de l'Institut Dominicain d'Etudes Orientales), tome 15, 1982.

^۵ سیما نوربخش نیز در نوشته‌ای دو تعلیقات را با هم مقایسه کرده است. (نک: «بررسی تطبیقی تعلیقات فارابی و ابن سینا»، در: شرفنامه، به کوشش حسن سیدعرب، ص ۴۵۰ - ۴۳۳). برخی از کاستی‌هایی که در این مقایسه‌ها به چشم می‌خورد برآمده از کاستی‌هایی است که در منابع چاپی پژوهش آن‌ها، یعنی تصحیح بدوی از تعلیقات ابن سینا و تصحیح آل یاسین از تعلیقات فارابی، وجود دارد.